

Надписи-графити от Балканите в църквата „Св. София“ в Константинопол

[Тома Томов](#)

Целта на тази статия е да даде отговор на въпросът, дали наистина трябва да говорим за пълна липса на надписи-графити от Балканите в „Св. София“? Разгледаните десет надписа с нищо не подсказват, че непременно трябва да свържем техният автор с руските земи. С една дума той би могъл да бъде и с балкански произход.

The paper deals with the then graffito inscriptions which have been scratched on the sheathing plates and marble columns in the galleries of Hagia Sophia. According to the author not all of the graffiti found by now have East Slavonic origin and were made by pilgrims, clerics and merchants from Rus'. About then of them could be connected with the Balkans.

The first group of them (№№ 1, 2, 3 and 4) is found in the temple's western gallery. The first reads: AZ i.e. "I". Possibly it was a part from construction "I wrote ...". Paleography data allow us to refer the inscription to the end the 14th - beginning of the 15th century. The second one reads: V Leto 6905, i.e. "In the year of 1397". I came to the conclusion that the author of the graffito-inscription was an eyewitness of the Siege of Constantinople by the Ottomans (1394-1402). It was a way to preserve the memory of the violent Ottoman attack in 1397. The elegant and monumental letters, made by a skilful hand, are a clue that the author of the graffito is not only familiar, but possibly connected in some way with such kind of work. For this reason he was certainly not an ordinary pious pilgrim and must be sought among the Slavic writers in Constantinople. Paleography data allow us to refer the inscription to the second half of the 11th century.

The text of the third one is: 1522. Tarnovo. Gospodi pomози rabu svoiemu Nekola, i.e. "Lord, help Thy poor servant Ne[or i]kola". The last on from the marble wall of the western gallery. It reads: Gospodi pomози rabu svoiemu Georgi, i.e. "Lord, help Thy poor servant Georgi". The date of the graffito based on the paleography is the beginning of the 15th century.

The second group graffito inscriptions (№№ 5, 6, and 7) are situated in the temple's south gallery. The first one is situated on marble column of the central part of south gallery. The text is: Az pisach Nenchul gramatik, i.e. "I Nenchul Grammatik has wrote [it]". The date of the graffito based on the paleography is the end of 16th century. Fortunately, we have at our disposal a document from the Bucharest civil chancellery, which was related with the property of the Athonite monastery Simonopetra and signed by the scribe Nenchul Grammatik. The document's date is 1587. The second one is found on a marble wall inside a bay, that looks out on the mosaic with Archangel Michael in the apse. It reads: Az Veljan videh Michail, i.e., "I, Veljan saw [Archangel] Michael". The date of the graffito based on the paleography is the second half of the 15th - 16th century. The third one is in the same bay but on the south marble wall. It reads: Na Djak Stojan Anastas tb... Ohrid, i.e. "To Deacon Stojan Anastas tb... from Ochrid". The date of the graffito based on the paleography is the 18th - 19th century.

The last group graffito inscriptions (№№ 8, 9, and 10) are situated in the temple's north gallery. The first reads as follow: + Avraam 1645, i.e. "+ Abraham 1645". The text of the second one is compound by two Glagolitic letters: AN, i.e. "Ann[a]". The date of the graffito based on the paleography is the 13th century. The third one, a personal name, is found on a marble balustrade under a false window in the south wall of the north gallery. It reads: Stanimir, i.e. "Stanimir". The date of the graffito based on the paleography is the 11th - 12th century.

Най-естественият начин да започнем нашето изследване е да припомним, че през вековете много посетители са оставяли свои надписи и рисунки върху стените на черкви, които са получили научното име „графити“. В своята оригинална употреба на италиански, думата означава „малки драскотини“, от *graffiare*, „драскам“ и може да се прилага към надписи и рисунки, издълбани или издраскани върху различни повърхности ([Zingarelli 1970](#): 768). Терминът „графити“ е дефиниран като „надписи и рисунки издълбани или издраскани върху каменна или дървена основа ... и друга структура на светски и религиозни постройки...“ ([Jones-Barker 1991](#): 22-23). Тематично графитите могат да се разделят на кратки записи, появили се предимно при посещение на черква, записи под формата на хроника (паметни записи) за важно събитие или личност, различни надписи-молитви и рисунки. Графитите показват много различни мотиви у техните автори. Те желаели да подчертаят и негативното въздействие на записаните от тях събития или може би умишлено да скрият своите имена, поради страх от преследване. Графитите върху стените на сградите били обичайни сред миряните, клириците и поклонниците, които изписвали своите имена с вярата, че ще получат спасение, ако те останат завинаги в свещеното място, каквото е черквата. Други може би се подписвали по тези места, защото тяхната свобода за изразяване била ограничавана навсякъде. Някои автори гордо оставяли своите имена, когато приключвали сериозно начинание (пътуване или поклонение).

Също така е вярно, че графитите поставят много въпроси и дават малко отговори. Типичната за тях лаконичност на съобщенията (в сравнение с многословието на авторите на хроники и исторически писания) създава доста трудности при изучаването им. Значителна част от надписите-графити съдържат само имена или са придружени с каноничната формула „Господи, помози рабу своему Nom.“. Трудността се увеличава още от това, че не малка част графити съдържат само отделни думи или части от букви. При тези условия всяка възстановка на първоначалния текст остава предполагаема.

Най-интересни сред графитите са тези, които приличат на запис в хроника, не само по форма, но и по значение. Обикновено те съдържат формулата „В лето ....“ и над всяка буква са поставени линии. По такъв начин буквите се трансформират в числен комплекс, в който авторът поставя датата.

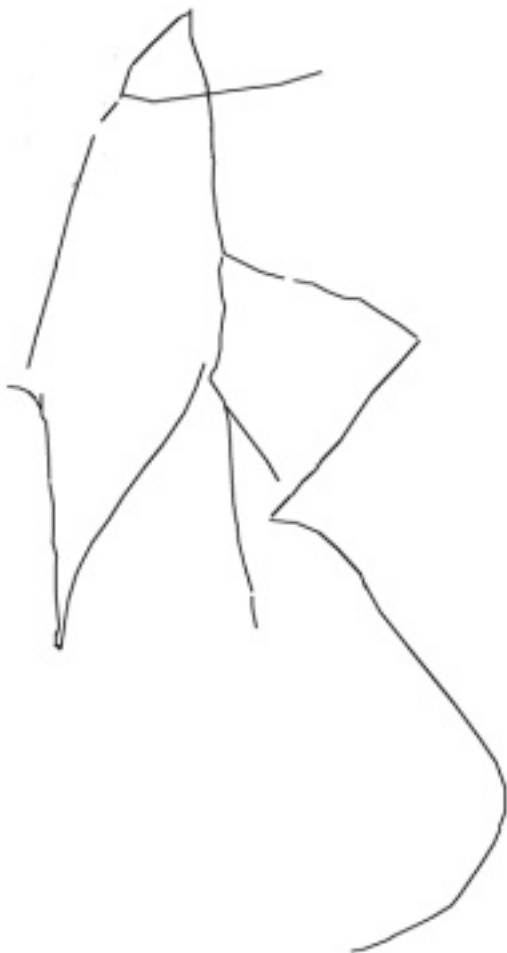
Храмът „Св. София“ – прочутата куполна църква на император Юстиниан I от VI в., била едно от чудесата на света и най-важната религиозна постройка в Константинопол. Обикновено тя била първата спирка на поклонническите обиколки в града. През вековете мраморните облицовка, балюстради, рамки на прозорци, врати и колони са покрити със спомени (имена и молитви) на разни езици ([Kalavrezou-Maxeiner, Obolensky 1981](#): 5). В галериите на храма имах щастливата възможност да открива отделни букви и кратки текстове на кирилица, издраскани като графити¹. Днес те достигат цифрата 68 и се датират от XI до XIX в. Формите на буквите от графитите се покриват с палеографията на тези от писмените паметници, а разликите се дължат на специфичната техника на епиграфско изписване на последните. Само една незначителна част от тях е публикувана ([Mango 1954](#): 436-438; [Kalavrezou-Maxeiner, Obolensky 1981](#): 5-11). Впрочем, те могат да бъдат смятани за текстови извор от първа ръка.

В едно от предварителните си съобщения за надписите-графити, руските епиграфи ги определят като руски, дори и „неутралните“² ([Артамонов, Гипиус 2012](#): 49). Малко по-късно, в предговора към българското издание на С. Иванов (в монографията му за византийските паметници в Константинопол), четем „Разбира се тъкмо пространствената, езикова и културна дистанция е издигала в съзнанието на древните руси Цариград до висотата на свещения Град. Тъкмо затова у нас се появява цял жанр „Хождения в Царьград“, т.е. описания на пътуването на поклонение там, където вашите прадеди можели да отидат по всяко време. По същата причина в „Св. София“ има староруски графити, а няма български: поклонниците от Киев, Новгород, Галич, Москва усещали, че са направили своеобразен подвиг, за българите то не било нищо особено“ ([Иванов 2014](#): 9-10). Оттук произтича въпросът, дали наистина трябва да говорим за пълна липса на надписи-графити от Балканите в „Св. София“? Основна цел на настоящата публикация е да се даде отговор на това питане.

Първите четири надписа се намират в западната галерия на храма.

В северния край и върху източната стена, на височината на очите от пода с плитко издълбани, но добре различими букви, е изписано „аз“ (№ 1), или в превод „АЗ“.

Надписът се намира на 160 см от нивото на пода и с височина на буквите А – 9 см и З – 9.5 см. Той представлява недописано начало на надпис, съдържащ единствено местоимението азъ. Обикновено след него следва аориста писахъ. Формулата „азъ писахъ Nom.“ е напълно неизвестна в древноруската епиграфика, познаваща единствено формулата „Nom. – писал“, но пък е добре представена в българската и изобщо балканската. Твърде малко са данните за палеографска датировка. Все пак отбелязвам силно издължените букви, което ни отправя към късен период. Най-напред е А с дълга островърха петлица, срязана отгоре, което е доста типично изписване за началото на XV в. ([Срезневский 1885](#): 217-261; [Зализняк 2000](#): 168, табл. 1. III Петлица с чупка, II. Издуто, б. Плосковърхо [1400–1420 г.]). След това при буквата ꙗ, с пречупване и голяма опашка, спускаща се твърде надолу извън реда също говори за късно време, може би втората половина на XIV – началото на XV в. ([Черепнин 1956](#): 244, табл. 4, Полуустав XIV-XV век, ред 9, знаци 10, 11; [Зализняк 2000](#): 168, табл. 9. III Лявонаклонено, а. Пречупване, [втора половина на XIV – първа половина на XV в.]). Всичко

това ни позволява да посочим като датировка края на XIV – началото на XV в.

Точно под мраморния парапет на първия сектор от т.нар. “Ложа на императрицата” открих едноредов кирилски надпис (№ 2) с дължина от 24.5 см (образ 1). Той е изписан в десния ъгъл на предната мраморна плоча, на около 67 см от нивото на пода. Като начертания, надписът е пример за калиграфия, но не перфектна. Въпреки че плавният и красив почерк със своите прави, ясни, линии, както и със серифите (или шпилове), използвани в някои букви, създава впечатление за обща хармония, внимателното вглеждане разкрива колебания в размера на буквите. Височината на буквите варира от 6.4 см (В), 0.5 см (Л), 7.0 см (лигатура Ъ и Т), 0.4 см (О), 8.5 см (S), до 10.5 см (Ц) и 10.2 см (Е). Причината за това може би е позата на пишещия, който очевидно е бил на колене. Смятам, че той несъзнателно е увеличил размера на буквите от ляво на дясно. Елегантните и едри знаци са добре отделени, но изписани плитко в мрамора. Запълнени са със сивкава субстанция, може би мръсотия, която най-вероятно е съвременна. Въпреки това те са четливи и тяхното разчитане е извън всякакво съмнение. Сигурните линии и фини детайли в графита насочват към ръката на умела и образована личност, използвала инструменти. Колко време е необходимо за изпълнението на подобен надпис? Няколко часа или един ден? Или дори повече? Никой не може да даде точен отговор. Едно обаче е ясно - много трудно се изписва (по-точно издрасква) нещо върху мрамор. Съдейки по плиткостта на буквите, може да се заключи, че авторът е работил със стилус или миниатюрно длето.

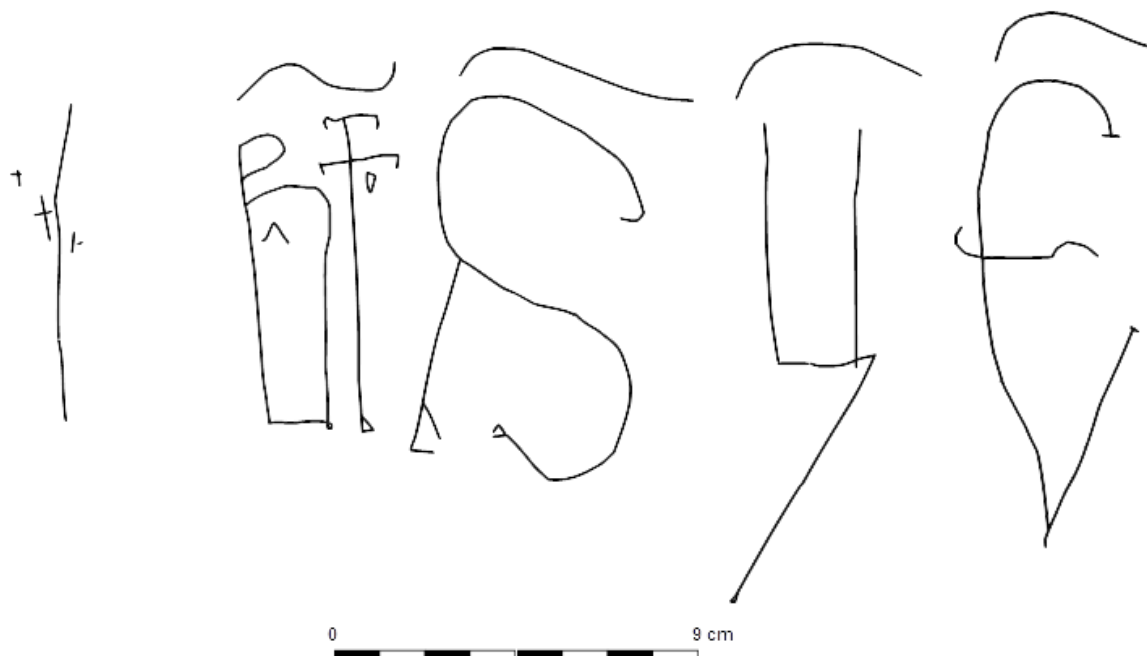
В началото на надписа е поставен кръст, който може би изпълнява ролята на кръст-хризмон. С него средновековните писари често обичали да започват своите записи, един вид да призовават на помощ Бог. Така изисквал средновековният етикет. Пишещите следвали традиционно възприетото от византийските средновековни документи правило за въвеждане с молитва към св. Троица ([Боровић 1910](#): 6; [Смядовски 1993](#): 51). Този кратък молитвен възглас показва благодарността към Бог, с чиято помощ е написан надписът и трябва да бъде чут по време на молитва ([Бешевлиев 1979](#): 76; [Николова 1991](#): 103; [Рождественская 1992](#): 18). След това е типичната *datatio* - формула с отличителен белег изрази „в лѣто“ („В лето [...]“), с който обикновено се въвежда година в летописите. Формите на буквите, особено важни в надписи-дати, са достойни за отбелязване. Най-напред ще посоча, че голямото В, е съставено от две отделни части: горната е малка и овална, докато долната е висока и доста голяма. Обръщайки се към думата „лѣто“, се вижда, че първата буква е с намален размер и вмъкната в долната част на В. След това идват двете големи букви Ъ и Т, които образуват лигатура в същата дума ([Карский 1979](#): 239). Отбелязвам буквата О, която е по-нагоре и близо до хоризонталната кобилица на буквата Ъ. Последната е диспропорционална, тъй като нейната долна част е едва доловим триъгълник. Буквата Т е също диспропорционална с голяма вертикална мачта и миниатюрна хоризонтална напречница. И накрая да отбележа вълнистата линия над цялата фраза.

Тук е полезно да се припомни, че буквите от кирилицата също имат числена стойност, която идва от гръцката азбука ([Reinach 1886](#): 221-225; [Gardthausen 1913](#): 367-372, 398-410; [Симонов 1964](#): 25; [Карский 1979](#): 215-219; [Смядовски 1993](#): 180-181). Числата се означават чрез поставяне на линия (титла) над буквата, но също и чрез поставяне на точка от двете страни на буквата ([Томовић 1974](#): 24; [Карский 1979](#): 231). В нашия надпис-графит, годината от Сътворението на света започва с буквата S – „зелo“, която има числена стойност 6. В кирилицата хилядните са показвани чрез единици, предшествани от специален символ:[*] ([Рыбаков 1964](#): 9; [Томовић 1974](#): 26). В случая това е къса, наклонена надолу линия, започваща от средата на буквата S. В долният край на линията се открива миниатюрен триъгълник. Над същата буква е поставен втори знак (вълниста линия), ясно показваща, че имаме работа с буква, притежаваща числена стойност. Следващи по ред са буквите Ц с числена стойност 900 за хилядните и Е с числена стойност 5. Доколкото ми е известно буквата Ц с числена стойност 900 се среща за първи път в староруско евангелие от 1427 г., което е копирано от южнославянски оригинал ([Щепкин 1967](#): 150). Следователно, може да се приеме, че авторът на надписа-графит е с български или сръбски произход ([Карский 1979](#): 217). Формите на Ц и Е са също за отбелязване. Първата има отвесно тяло, което е пресечено малко под средата на реда. Опашката на буквата е изписана като дълга диагонална линия, обърната наляво и надолу ([Томовић 1974](#): 23). Втората буква има овална горна част, но двата прави щриха от нейната основа образуват остър ъгъл в пресечната си точка. Отново

числените стойности са изразени чрез поставяне на вълнисти линии над двете букви. Така целият надпис-графит на кирилица се разчита като:

✠ вѣтъ*сцѣе т.е. „В лето 6905“.

Имах щастието да го проуча на място, а придружаващите го фотографии (образ 2) и графична възстановка, представена по-горе, ще улеснят разбирането на текста. Впрочем този надпис-графит принадлежи към категорията на отделните дати ([Смядовски 1993](#): 44-47, 79)³.

Палеографският анализ показва, че изписването е характерно за втората половина на XIV в. Точен паралел на буквите В, Т, Ъ, Ц и Е от надписа-графит могат да се открият в южнославянски документи от XIV в. ([Томовић 1974](#): 64, № 45, 71, № 54, 90, № 45, 96, № 89, 112, № 110; [Попов 1980](#): 178; [Рыбаков 1964](#): табл. XI-XII; [Карский 1979](#): 244-245, табл 4). Трябва да се отбележи, че главата на буквата S е обърната надясно, или тук ние имаме т.нар. десен вариант на буквата „зело“ ([Смядовски 1993](#): 182-183). Доколкото знам, подобни изписвания са открити в документи от XIV и XV в. ([Томовић 1974](#): 48, № 25, 56, № 37, 63, № 43, 107, № 107, 112, № 110) Лигатурата, съставена от буквите Ъ и Т, съответства на подобна от надписа на Стефан Лазаревич от Раваница, с датировка през 1385-1386 г. ([Томовић 1974](#): 85, № 73; [Николић 1983](#): 59). Ако прочитът ми е коректен, разполагаме с надпис-графит от 6905 година от Сътворението на света. Необходимо е да вземем предвид, че от XII в. нататък датите във византийските и старославянските извори следват „Византийската ера“. Обръщането на година 6905 в нашата ера се извършва с помощта на коефициента 5508, или годините от Сътворението до Рождество Христово, а първият ден от византийската година е 1 септември, т.е. тя започвала на 1 септември и завършвала на 31 август ([Добрев 1980](#): 153-162). От тук следва, че нашият надпис-графит покрива период между 1 септември и 31 декември 1396 г. и от 1 януари до 31 август 1397 г.

Нека сега се опитаме да предположим условията, в които е бил изписан този надпис-графит.

Кое е събитието, толкова важно в очите на автора, накарало го да остави спомен за него в храма „Св. София“?

Вероятно авторът на текста е бил очевидец на важно събитие. След Никополската битка византийската столица била блокирана от османците по море и опустошавана от глад, мизерия и болести. Вражеските атаки по суша с личното участие на Баязид I Илдъръм не стихвали и достигнали своя връх през пролетта на 1397 г. Поради османската заплаха и мизерията в обсадения град, гражданите били обхванати от страхопочитание и тяхната главна цел била по-скоро да оцелеят, отколкото да се занимават с описание на събитията. Въпреки това писари и скромни преписвачи успявали да намерят време и да отбележат някои исторически събития около тях, или пък да обезсмъртят своите чувства. Може би графитът разкрива желанието на анонимния автор да издълбае видим знак за трудното положение в обсадения Константинопол през 1397 г. Този акт не бил формален или официален, но спонтанен и искрен, защото показва неприкрито отношение към случващото се. Правейки това, анонимният автор разкрива много по-честно и правдиво действителността, отколкото в официалните трудове. Причината за избор на място не е трудна за отгатване. Без съмнение тя се дължи на факта, че черквата „Св. София“ е място, където жителите на града отправяли своите горещи молитви за Божествена намеса и очаквали да бъдат чути от Бог. Впрочем, ние сме добре информирани за извършваните от византийците благочестиви ритуали за Божествена закрила ([Тютюнджиев 1992](#): 84)4.

И така, всичко, което можем да кажем е, че използването на обичайната формула „В лето ...“, елегантните и монументални букви, направени от умела ръка, изглежда сочат, че авторът на графита не само е запознат, но по някакъв начин свързан с този вид дейност. Ако това предположение е вярно, той не е бил обикновен вярващ поклонник и следва да бъде търсен сред българските и сръбските книжовници в Константинопол ([Левченко 1956](#): 525-551; [Majeska 1984](#): 5, 8-12)5.

През целия си период на съществуване Константинопол останал най-важният ортодоксален център за изкуство и култура, който привличал с различни възможности за съзидателен труд. Образовани люде от България, Сърбия и Русия се тълпели в града, водени от желанието да усъвършенстват своите теологически знания и гръцки език. Във византийската столица Студийският манастир и манастирите „Св. Мамант“ и „Св. Георги Мангански“ били местата за контакт между православните писатели и монаси ([Дуйчев 1963](#): 112-114; [Гюзелев 1985](#): 5; [Гюзелев 1992](#): 8). За съжаление, ние не сме в състояние да покажем по какъв начин авторът на графита е бил свързан с тези книжовни средища. Значителен брой от писарите оставали анонимни. Анонимността е обичайна за ръкописната книжовна традиция в манастирите, където се подчертава не авторството, а Божието откровение. С други думи - неговата идентификация остава в сферата на хипотезите. При тези обстоятелства и с оскъдните данни, ще бъде напразно дори да се опитаме на сторим това.

В заключение: този кирилски надпис-графит от храма „Св. София“ е сведение от първа ръка. Той вероятно е начин да се запази спомена за ужасната османска атака през 1397 г. и времето на пълно отчаяние.

Следващият надпис-графит (№ 3) е изписан в четири реда върху мраморната плоча на парапета, в десния край на централната част или т.нар. „Ложа на императрицата“ (снимка № 3). Той е развит вертикално, започва с година 1552 от Рождество Христово (първи ред) и продължава с монограм (втори ред), под който има посветителски текст (трети ред), следващ добре известната християнска канонична формула (Господи, помогни на своя раб ...), в която канонът изисква указване името на лицето, обръщащо се към Бог. Най-отдолу, на четвъртия ред, е поставен кръст. За съжаление, краят на надписа днес е повреден и името на автора е заличено благодарение на лактите на по-далечни във времето и съвременни „поклонници“. През 1991 и 1994 г., когато посетих храма „Св. София“ от името все още се различаваха последните му букви Л и А, които съставляваха личното име Некола (или Никола). За нещастие разполагам само с препис, но не и с ясна фотография, тъй като по това време условията за снимане в полутъмните галерии бяха ужасни, а всеки опит за използване на допълнително осветление - забранен.

Текст:

1522

тр(ъ)н(ово)

г[ ] по[.]оз[.]аву своему неко[..[6](#)

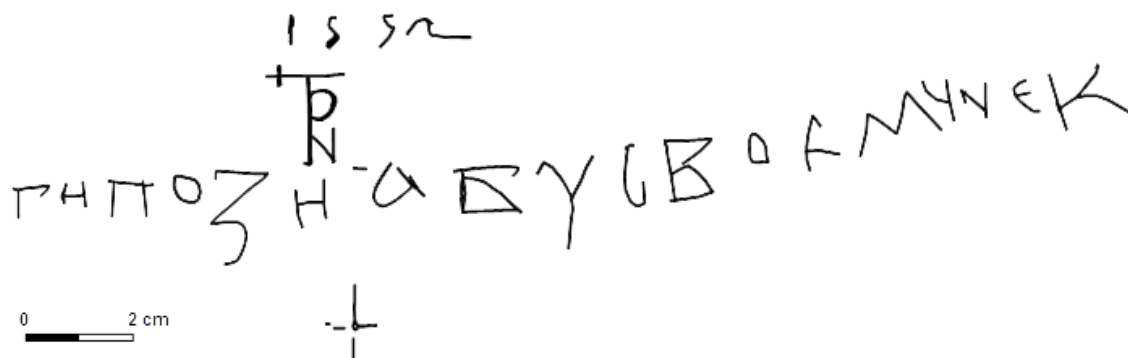
✠

1552 | тр[ъ]н[ово] | г[оспод] по[м]оз[ ] [р]аб[у] сво(е)му (н)еко[ла] | ✠

Превод: „1552. Търново. Господи помогни на своя раб Не[и]кола. †“

Дължината на първия ред е 3.3 см, на втория – 1.8 см, а на третия – 24.5 см. Третиият ред постепенно се въздига надясно и излиза извън границите на реда. Височината на знаците също се колебае: 0.5 см за цифрите от първия ред; за втори ред от 0.6 см (Н) и 1.3 см (Р) до 1.8 см (Т); за трети ред от 0.4 см за Н (ГН), през 1.1 см (С, В) и 1.7 см (У) до 1.8 см (З).

Кръстът на четвърти ред е с височина 1.2 см и рамо с дължина 0.9 см.

Интересът към този графит е предизвикан от неговата информативност, която предразполага най-малкото две обяснения. Според първото, той представлява обичайното обръщение към Бог, започващо с традиционната канонична формула „Господи, помогни на своя раб Х“ получила най-голямо разпространение върху стените на черквите ([Лихачев 1928: 104](#); [Высоцкий 1976: 49, № 1127](#)). Началната дума „ГН“ не е поставена под титла, но лесно може да се възстанови. Трудно е да се каже доколко една и съща формула е имала значение и на молитвен знак, и на подпис. Очевидно дори и с полумесец на купола вместо кръст, в очите на

православните християни храмът „Св. София“ оставал тачена светиня. Разполагаме още и с топонима „Търново“, който пък е сигурно

указание не само за родното място на автора, но и за неговата българска етническа принадлежност. По какъв повод този българин от

Търново се е отзовал в османската столица можем само да гадаем. Влизането му в „Ая София“ е било възможно при спазването на

посетил Истанбул през 1553 г. или година след българина от Търново. Той казва следното: „Когато турците отиват в джамията за молитва си събуват обувката пред вратата, вземат ги в ръка и ги внасят вътре със себе си, пристъпят по ботуши и потури, а обувката оставят до себе си... Това трябва да се спазва и от християните, които искат да видят джамиите им.“ ([Дерншвам 1970](#): 72, 110).

Много примамлива е възможността да се направи връзка между годината 1552 от графита с разгрома на Казанското ханство от руския цар Иван IV Грозни (Страшни) и да се развие тезата, че засилването на руската държава, нейната материална и духовна подкрепа, оказвана на православните духовници в Османската империя, създава благоприятни условия да се зароди сред българите и другите балкански народи мисълта за Русия като единствената сила, която щяла да помогне на поробените християни да отхвърлят чуждото иго. Но ако се тръгне в тази посока, така само се отваря вратата на поредица от предположения, които няма как да намерят твърда подкрепа. Не сме в състояние да кажем, дали авторът на графита е светско или духовно лице, дали неговата поява в Истанбул не е свързана с пътуванията на български духовници из Русия за събиране на милостиня или с получаване на помощи, предназначени за възстановяване на черкви и манастири, за откупуване на църковни вещи или пленени християни, за подпомагане на монашеските братства ([Муравьев 1858](#): 78-79; [Снегаров 1953](#): 30-32, 38).

Следващият надпис-графит (№ 4) от западната галерия се намира върху четвъртата мраморна облицовъчна плоча на дясната част от източната стена на западната галерия, до третия кръст-реликварий. Той е двуредов, с дължина на първия ред 12 см, на втория ред – 9.4 см и с големина на буквите варираща от 0.5 до 2.0 см. Линията на реда е сравнително добре спазена, а буквите са изписани ясно, с ръка, имаща трайни навици в писането. Надписът се намира на нивото на очите и съдържа следния текст „(г) помоз рабу сво | емоу георгю“. Превод: „Господи, помогни на своя раб Георги“.

0 2 cm

По съдържание надписът е доста обичаен за графит. Това е типичен „разговор с Бог“ за помощ, започващ с традиционната благопожелателна формула „Господи, помози рабу своему“, след която канонът изисквал да се укаже името на лицето, обръщащо се към Бог,

без каквито и да било допълнения. Началната дума „Господи“, обикновено под титла, която тук липсва и думата е предадена като „г“.

Обикновено авторите на надписите-графити избягват да пренасят думите, което е лесно достижимо при писане върху неограничена плоскост. Когато се налагало пренасяне на думи, то това ставало сричка по сричка, при което сричката задължително завършвала на гласна или ъ/ъ, както е в нашият случай. Установяването на авторството на редица молитвени записи, заключени във формулата „Господи, помози рабу своему Nom“ е невъзможно, с изключение на случаите, в които идентификацията е възможна по косвени признаци.

Палеография.

За установяване на палеографската дата са важни буквите В и З. Формата на първата буква се приближава към трапец, разделен с диагонал, което е признак за XV в. ([Кульбакин 2008](#): 141) На хартия такава изписване на буквата се появява през същото столетие ([Колесников 1913](#): 15, 16, 22). Такава форма на буквата е позната и от грамотите върху брезова кора № 382 (XV в.) и № 463 (XIV – началото на XV в.) ([Арциховский 1963](#): 82, 84, № 382; [Арциховский. Янин 1978](#): 58-59). Що се отнася до буквата З, тя представя един от вариантите на „преход от зигзаг към тройка“, разпространен също през XV в. ([Щепкин 1967](#): 122, рис. 41; [Соболевский 1901](#): табл. IV; [Черепнин 1956](#): 141; [Зализняк 2000](#): 169, табл. 9, 6а; [Кульбакин 2008](#): 141). Трябва да се спрем и на характерната за XIV–XV в. буква А (8)8, при изписването на която горната и долната черта на петлицата все повече се доближават и тя придобива вид на тесен, малко издаден клин - остър или леко закръглен в долната част ([Высоцкий 1976](#): 112, № 236 и табл. СХХV, СХХVI; [Рыбаков 1964](#): Хронологический график для буквы Б). Отбелязвам също правата буква Е с наклонено надолу езиче и диграфът оу с форма, характерна за началото на XV в. ([Зализняк 2000](#): 163, табл. 6, 4; 189, табл. 21; 191, табл. 22 № 49). Съвкупността от палеографски признаци позволява надписът да се датира с най-голяма вероятност в началото на XV в.

Правопис.

Макар и неутрален, поради краткостта си и липсата на основни отличителни белези, този надпис не дава възможност за категоричност относно неговата принадлежност – българска или руска. Да започнем с това, че диграфът оу се употребява в надписа след съгласна и гласна буква. Впрочем паралелната употреба на сложната форма за звука У, от О и У, и свързаната форма на тези две букви, подобно на осмица (□), се забелязват още в надписа на Самуил (993 г.) и присъства във всички епиграфски надписи до края на XV в. ([Томовић 1974](#): 23). От средата на XIV в. се забелязва преобладаване и последователна употреба на лигатурната форма. За обозначаване на буквата У понякога се използва и само У с облик подобен на латинско Y, още през 1230 г. В надписите се забелязват свободни и разнолики форми на двата типа буква У – сложно и лигатурно. Освен преславския оловен печат на Георги синкел от X в. (Ж г□□□ помоз□ твоём□ робоу геург□□ □ръньцю □ свнкел□ блъгарьс[ком□]), може да се посочат и по-късни примери, сходни с нашия надпис-графит, като ктиторския надпис на Никола Дорянович от 1425 г. и надгробния надпис на войводата Згур от 1454 г. ([Popkonstantinov, Kronsteiner 1994](#): 188; [Томовић 1974](#): 104, № 101, 115, № 115).

От друга страна, тук трябва да отбележа и разрушаването на нормите на древноруската графика и ортография, приети през XIII – XIV в., и формиране на нови особености, дължащи се на второто южнославянско влияние (края на XIV – началото на XV в.), довело до реставрацията на старата ортографска норма ([Гальченко 2000](#): 123–152). През XIII – първата половина на XIV в. лигатурата □ почти напълно излиза от употреба и рядко се среща в края на реда. Към втората половина на XIV в. се установява правилото, според което диграфът оу се пише в началото на думата и след гласна, а в средата на дума и след съгласна буква – монографа У ([Щепкин 1967](#): 118; [Карский 1979](#): 172; [Гальченко 2001](#): 346).

Южнославянските особености на ръкописите от XV в. не винаги могат да се обяснят с пряко влияние. Сред изследователите съществува мнение, че архаизирането на писмеността е обусловена преди всичко от екстралингвистични причини, а не вътрешно езикови проблеми ([Гальченко 2001](#): 326–334). Има и друго мнение – руските писари, преписвайки от ръкописи от

ед.ч. на аориста със запазване на „Ѡ“ в корена. Тази форма е обичайна за среднобългарската епиграфика и сръбските средновековни надписи. (Константинова 1983: 74-78)

На второ място, това, което прави впечатление, са удължените и украсени букви, както и изнесените надредни букви – някои от тях без титли. Подобна констатация ни отправя към време след средата на XV в. и XVI в.

Известно е, че през XVI в. южнославянските писари употребявали различни завъртулки и в края на реда много букви се украсявали с опашки, възли и мустачки ([Щепкин 1967](#): 127-128). Някои от украсените букви дори излизат извън горния или долния ред. До края на XIV в., всяка изнесена над реда буква е придружена с титла $\overline{\text{}}$ или $\dot{\text{}}$, а нейното пропускане е по-скоро случайна небрежност. Но през XV и XVI в. в полуустава от южнославянски тип постепенно започват да се появяват надредни „титловидни“ букви без титла ([Щепкин 1967](#): 134; Кульбакин 2008: 125, рис. 58, ред 4, № 15). Сред тях във втората половина на XV в. откриваме X, което през следващия век се затваря с петлица ([Щепкин 1967](#): 134-135). Пример за подобна буква имаме в думата „писахъ“, където надредното X $\overline{\text{}}$ е затворено с петлица. Освен това надредните букви са в средата на реда, а не в края, където надредните са произволни.

Важно значение за датировката на надписа има изписването на някои от буквите и преди всичко буквата C , която от втората половина на XV в. вече е едностранна ([Щепкин 1967](#): 125, рис. 58, ред 4, № 12 и 141, ред 8, № 6 и ред 9, № 12; [Кульбакин 2008](#): 141). Сходна на нашата буква C откриваме в надпис от самия край на XV в. ([Томовић 1974](#): 121, табл. XXIII, № 125). Особено изписване има буквата C, което е присъщо на курсива от XVI в. ([Щепкин 1967](#): 140, рис. 59) Буква Ъ с кобилицата в най-горното ниво на реда говори за сравнително късно възникване на надписа ([Щепкин 1967](#): 115). Вземайки под внимание особеностите на почерка, най-вероятното време за изписване е XVI – XVII в.

Едва ли може да се даде точна датировка на надпис-графит, ако тя не е подкрепена с указване на исторически събития и лица, упоменати в писмени паметници, изписани с мастило. За щастие въз основа на някои податки в изворите може да се установи идентичността на Ненчюл. Смятам, че са налице сигурни сведения, въз основа на които може доста убедително да се установи идентичността на Ненчюл. Основание за подобно твърдение дават документи от последните две десетилетия на XVI в. на градската канцелария в Букурещ. От тях става ясно, че сред десетимата писари фигурира и името на Ненчюл граматик ([Zahariuc 2006](#): № 7, 29 май 1587 г.). Количеството на документите, както и наличието на неколцина писари, са знак за непрекъсната дейност през последните десетилетия на XVI в. Документите, писани на кирилица разкриват, че в градската канцелария очевидно били използвани светски лица с професионални умения, които подобно на своите колеги, държавните писари, оставали на служба за дълъг период. Впрочем чак до края на XVI в. продукцията на влашки документи била ограничена до елит от професионалисти в рамките на държавния апарат¹⁰. Документът, акт за продажба на имот за манастира „Св. Никола“ край Букурещ, писан от Ненчюл граматик, е запазен в архива на атонския манастир Симонопетра ([Nastase, Marinescu 1987](#): 31, № 82)¹¹. В приложената от P. Zahariuc снимка на документа ясно личи сходството в почерците ([Zahariuc 2006](#): № 7, 29 май 1587 г.).

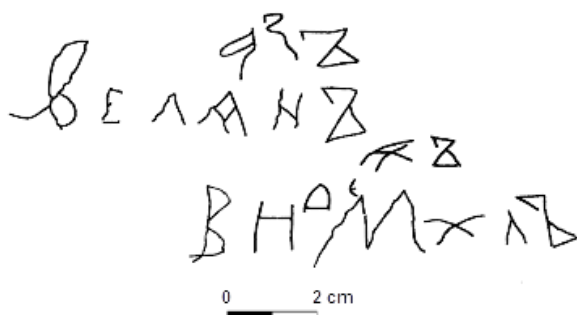
Разполагаме и с други сведения за Ненчюл, които също ни водят към XVI и XVII в. В списък на личните имена, извлечен от поменик на Букурещката митрополия, с вероятна датировка XVI в., е упоменато името „Нѣнчюль“ ([Венелин 1840](#): 348). В грамоти на влашките воеводи от 20-те години на XVII в. пък откриваме Ненчю логотет (Нѣнчю лѡччѣ) и Ненчюл дворник (Нѣччю двоични). ([DSlr 1936](#): 86 № 15 [21.12.1613 г.]; 115-116, № 22 [26.04.1620 г.]; 134, № 26 [10.07.1626 г.]; 142, № 30 [13.04.1630 г.]) След втората половина на XVI в. влашките писари и канцлери изглежда останали сред най-активните участници в дипломатическите мисии. Така службата в княжеската канцелария била възможност за служителите да достигнат до висша социална позиция, богатство и положение. Това ни навежда на мисълта, че е напълно възможно от градската канцелария на Букурещ (1587 г.) впоследствие Ненчюл да се е издигнал до поста логотет (1613 г.). Трудно може да се каже какво е правел в Константинопол, но най-правдиво ще бъде да го определим като пратеник или участник в

пратеничество¹². Що се отнася до самото име, то Ненчюл или Ненчо е съкратено вероятно от Недялко, но използването на наставката -улъ (олъ) за образуване на името издава типичния влашки произход (Ганев 1942: 38)¹³.

В заключение, казаното по-горе дава сигурно основание авторът на графита Ненчюл граматик да се идентифицира с едноименния писар от градската канцелария на Букурещ. Това означава, че датировката на графита от „Св. София“ се отнася към края на XVI в. Ако се приеме тезата за последващото му кариерно издигане, то датировката ще обхване и 20-те години на XVII в. Подобно предположение не е лишено от реална основа.

Вторият надпис-графит (№ 6) се намира в нишата на южната галерия, разположена от южната страна на централната апсида.

Той представлява триредов надпис „а(Ѳ)ъ |велнъ | в(де) ѲѲ фм [Ѳ]х[аѲ]лъ“, който в превод гласи „Аз, Велян вид[е]х Михаил“. Надписът-графит е с дължина на редовете – 2.2 см за първия, 7 см за втория и 8 см за третия ред и е разположен на 150 см от нивото на пода. Височината на буквите варира от 0.3 см (Е, 5), през 1 см (А, 1; А, 7; Ъ, 9; Н, 11) до 1.5 (В, 10; М, 16) – 1.7 см (В, 4).

ПАЛЕОГРАФИЯ

Обликът на едрите, издължени букви ни насочва определено към времето от XIV в. нататък. Авторът очевидно е отдавал предпочитание на писането на закръгления, а не на ъгли. Това е оказало най-напред влияние върху формите на буквите А, В, Д и Ѳ. Ясно е, че върху твърдия мрамор изписването на криви линии представлява голяма трудност, но въпреки това са налице курсивните А, В и Ѳ. От характерните типове букви, които могат да бъдат използвани в качеството си на датиращ признак, отбелязвам следните:

А (1) – буквата е с излизаща извън реда опашка и с доближени горна и долна черта на

петлицата, придаващи вид на тесен и малко издаден клин, характерна за XV в. ([Зализняк 2000](#): 153, табл.1: [Рыбаков 1964](#): Хронологический график для букв А).

В (4) – закръгленият вид на буквата е ясен пример за курсива от XV в. ([Черепнин 1956](#): 249, табл. 5; [Карский 1979](#): 182, 430, № 75; 433, № 79) В графити от XIV–XV в. в някои случаи, както и в ръкописите от това време, буквата приема закръглена форма, получила впоследствие разпространение в курсива.

Е (5) – буквата е права, с език нагоре, което е характерно за курсива от XV в. ([Щепкин 1967](#): 140, рис. 59; [Зализняк 2000](#): 163, табл. 6).

□ (2) - изписването на буквата спада към курсива от XV в., който се приближава към тройка ([Кульбакин 2008](#): 141; [Зализняк 2000](#): 169, табл. 9).

А (7) – буквата има V-образен облик с остър език надолу, който се открива в паметници от XV в. ([Рыбаков 1964](#): Хронологический график для буквы А). Точен паралел на буквата от графита може да се открие в грамотите на брезова кора от XV в. ([Зализняк 2000](#): 217, табл. 40; [Арциховский 1954](#): 15).

В светлината на казаното по-горе стигам до заключението, че в изписването на буквите от графита са налице много белези, които ни насочват към XV в.

ПРАВОПИС

Надписът започва с местоимението азъ, но вместо очакваната формула (местоимението азъ + аориста □сахъ) се появява „видях“. Дори и в този си вид тя е напълно неизвестна в древноруската епиграфика, познаваща единствено формулата „Nom писал“, но пък е добре представена в българската. Обяснението за това е самото място, нишата от която посетителят е могъл да види ликът на архангел Михаил в цял ръст. Впрочем и до днес нишата-близък в северната галерия е едно от най-предпочитаните места за посещение, тъй като предлага неповторима възможност за съзерцаване образа на архангел Гавриил.

На второ място отбелязвам смесването на „А“ и „Я“, което е по-характерно за времето от XIII в. нататък и примерите от среднобългарските паметници за това са многобройни. Известно е също, че в дреноруския език от края на XII в. се налага нормата „А“ да се пише само след съгласна, докато „Я“ – в началото на думата и след гласна ([Щепкин 1967](#): 114). Появата на „А“ вместо „Я“ в суфикса е особеност, която е в съответствие с руското произношение и е характерна за руски писар ([Медынцева 1978](#): 72; [Медынцева 2000](#): 138). За последния, неразличаващ в своето произношение носовите и съответно неносовите звуци, знаците „А“ и „Я“ са еднозначни ([Щепкин 1967](#): 32). Всичко това е така, но след втората половина на XV в. буквите „А“ и „Я“, „□“ и „У“ се употребяват без правила в курсивното писмо ([Щепкин 1967](#): 138). Впрочем нашият надпис-графит показва ясни признаци тъкмо на курсива от този период и тезата за руски автор е под въпрос. Сред надредните букви през втората половина на XV в. откриваме и Х, което през следващото столетие се затваря с петлица, както е в нашия случай в последния ред на надписа ([Щепкин 1967](#): 134-135). Що се отнася до името Велян, то е умалително от Вѣле, Вѣльо и -ян, и се среща на Балканите през XV в. [14](#), но е непознато за руските земи ([Заимов 1988](#): 46-47).

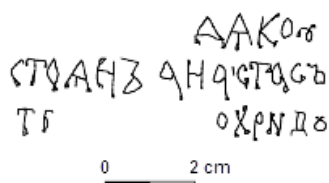
И така, по съвкупност от палеографските и фонетичните признаци надписът е възможно да се датира през втората половина на XV – XVI в. Той е оставен от автор не за молитва или като обичаен автограф, но може би в знак на удивление от видяното мозаечно изображение на предводителя на небесното войнство, архистратега Михаил, в апсидното пространство на храма. От друга страна, излизането извън обичайните формули и споменаването само на архангела може би подсказва, че посещението в храма е извършено след превръщането му в джамия. Впрочем, нито един от откритите от мен късни надписи-графити, не съдържа традиционните канонични формули. След завладяването на Константинопол от османците през 1453 г., султан Мехмед II (1444-1446; 1451-1481) наредил превръщането на „Св. София“ в джамия. Много от християнските мозайки в храма обаче не били замазани десетилетия след завладяването на Константинопол. Сирил Менго смята, че това не се случило чак до

османските поправки на храма през 1607-1609 г., когато фигурата на Христос в централния купол била премахната ([Mango 1962](#): 87-91; [Nelson 1989](#): 19-10; [Agoston, Masters 2008](#): 243-244) Според Хазлък, другите мозайки не били закрити най-късно чак до 1717 г. ([Hasluck 1929](#): 9-11) ¹⁵. Причината може би се дължи на факта, че мюсюлманите смятали Христос за пророк, Божията Майка за Bibi Miriam, а ангелите като най-велики небесни персонажи. "По неясни причини" (per occulta causa) султанът наредил мозайката на Божията Майка в апсидата да бъде спасена ([Babinger 1992](#): 106). Информацията, която ни дава нашият надпис-графит от втората половина на XV – XVI в., ни кара да предположим, че това се отнася и за двата архангела край нея. От казаното дотук излиза, че този надпис е още едно доказателство в подкрепа на тезата на С. Менго.

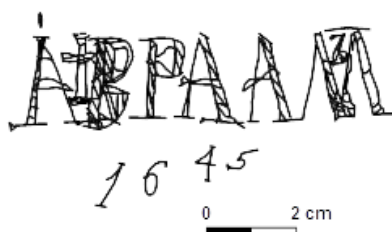
Третият надпис-графит (№ 7), който гласи: „дакоꙗ | стоаꙗ аꙗастасъ | тб ... охрѣдꙗ“ е разположен в същата ниша, както предходния надпис. Върху нейната източна стена, точно до южният ръб, на нивото на очите е изписан триредов надпис с дължина 7.5 см и средна височина на буквите от 1 см. Надписът е новобългарски, от XVIII/XIX в., с елементи от църковнославянски (А < Ю) и с Н, вместо очакваното Н.

Последните три надписа са разположени в северната галерия на храма. Първият (№ 8) се намира на 160 см от нивото на пода, до самия ръб на мраморна облицовъчна плоча в източния край на централната част на северната галерия.

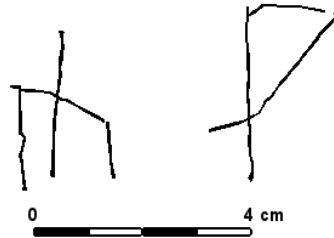
С едри, красиви букви с двоен контур и орнаментална украса е изписано личното име „аѡвраамꙗ | 1645“. Превод: „+АВРААМЪ 1645“.

Надписът е дълъг 8 см, а височината на буквите е 2 см. Втори ред 3.7 см дължина и височина 1.2 см (за 1). Първата буква е огледално изписана, а между нея и втората е поставен кръст. Огледалните форми на буквите се срещат често в епиграфските паметници и според Т. Рождественская причините за тази особеност „следва да се разяснят“ ([Рождественская 1992: 85](#)). Крайната буква Ъ е изнесена под титла над реда. Този тип букви имат близки аналогии в надписи при изображения на светци и върху предмети на приложното изкуство. В надписа се чувства висок професионализъм и издава вероятно ръката на книжовник, съумял дори върху твърдата основа на мрамора да покаже своето майсторство. Поставената под надписа година 1645 решава въпроса с неговата датировка. Вероятно авторът е с балкански произход, тъй като е известно, че арабските цифри са въведени в Русия от Петър I в самия край на XVII в. ([Черкасов 1994: 81](#); [Андреевский и др. 1890](#)).

Вторият надпис (№ 9) представлява две едри глаголически букви върху мраморната облицовка на най-източния подпорен стълб и на 30 см от левия му край. Той се намира на 140 см от нивото на пода и съдържа следния текст „□□“. Превод: „АН“. Височината на буквите е 3 см за А и 3.2 см за Н.

През 2013 г. той е публикуван от С. Михеев, чийто коментар и датировка (XIII в.) приемам напълно ([Михеев 2013](#): 59, бел. 19). Според него това е недописана дума – Андрей, Антоний, Анастас или дори „анатема“! Но тъй като сме в северната галерия, обичайното място за жените, на мен ми се струва за по-вероятно това да е женското име Ана (□□□).

Третият се намира сред серия от надписи-графити върху перваза под зазидан прозорец, в ниша на източната стена на северната галерия. Те са разположени на височина 90 см от нивото на пода. Всички надписи влизат в категорията „автографи“ и на този етап успях да разчета 15 от тях. Сред тях е и автографът на стан□м□ръ (№ 10), който смятам, че е свързан с Балканския ареал.

CT ANHMHPI Z

Надписът е едноредов с леко издигане на дясно след буквата Н. Той е с дължина 8.5 см и с различна височина на буквите, варираща от 0.5 до 0.9 см. За палеографски наблюдения данните са малко. Може да се отбележи само, че във формите на буквите има много ранни палеографски отличителни белези. В полза на архаичността свидетелства изписването на А с удължен гръб (втора половина на XII в.), Н с хоризонтална черта, Н във формата на латинска буква N и P с ъгъл напред, поместена в реда - все черти, които са характерни за устава от XI – XII в. През 1217 г. в Новгород е известен Станимир Дърнович ([Насонов 1950а](#): 57; [Насонов 1950б](#): 258); друг срещаме в Тверска грамота на брезова кора¹⁶ и около 1310 г. Станимир, син на новгородски свещеник ([Срезневский 1882](#): 172; [Боженев 2006](#): 434). Впрочем това архаично име не излиза извън рамките на XI–XIII в., тъй като след 1300 г. са отбелязани само патроними – например Станимировичъ. Но такова име е разпространено и на Балканите! Освен това, нищо не ни подсказва, че непременно трябва да свържем притежателят на името с руските земи. С една дума този надпис-графит може да бъде и оттам, но с еднаква сила може да е с балкански произход. Все пак съм склонен да приема последното.

В заключение може да се обобщи, че тези надписи-графити, както и стотиците други, издраскани върху стените на „Св. София“ („Ая София“) със сигурност потвърждават, че тя е била и остава привлекателно място за християни, поклонници или просто за любопитни лица не само от руските земи, но и от Балканите. Написани от известни или, в повечето случаи, напълно неизвестни писачи, тези прости бележки обаче са особено важни, защото представляват непосредствена и спонтанна реакция за определени събития и най-често издават едно по-искрено и по-истинско чувство. И накрая, надписи № 3, 5, 6, 7 и 8 ни насочват и към нещо друго. Въпреки замяната на православния кръст на „Св. София“ с ислямски полумесец, те показват, че в очите на православните християни храмът продължавал да бъде Божие обиталище, където техните молитви ще бъдат чути.

Цитирана литература

[Артамонов, Ю.](#) & [Гипиус, А.](#) авт-ри, 2012. [Древнерусские надписи в Софии Константинопольской](#). В *Славянский альманах*. Москва: Индрик, с-ци 41-53.

[Арциховский, А.](#) авт, 1954. [Новгородские грамоты на бересте \(из раскопок 1952 года\)](#), Москва: Издательство Академии наук СССР.

[Арциховский, А.](#) авт, 1963. [Новгородские грамоты на бересте \(из раскопок 1958–1961 гг.\)](#), Москва: Издательство Академии наук СССР.

[Арциховский, А.](#) & [Янин, В.Л.](#) авт-ри, 1978. [Новгородские грамоты на бересте \(из раскопок 1962–1976 гг.\)](#), Москва: Издательство Академии наук СССР.

[Андреевский, И.](#), [Арсеньев, К.](#) & [Петрушевский, Т.](#) ред-ри, 1890. [Арифметика, наука](#). В *Энциклопедический Словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона*. Лейпциг ; Санкт-Петербург: Брокгауз и Ефрон. Available at: <http://www.vehi.net/brokgauz> [Отворен на 12.02.2016AD].

[Бернштейн, С.Б.](#) авт, 1948. [Разыскания в области болгарской исторической диалектологии](#), Москва ; Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

[Бешевлиев, В.](#) авт, 1979. [Първобългарските надписи](#), София: БАН.

[Билярски, И.](#) авт, 1998. [Институциите на средновековна България. Второ българско царство](#),

София: Софийски университет.

[Боженов, А.](#) авт, 2006. [Славян родные имена. Словарь исторических родокоренных имен славян и русов за две тысячелетия](#), Москва: Ладога-100.

[Венелин, Ю.](#) авт, 1840. [Влахо-българскія или дако-славянскія грамоты](#), Санкт-Петербург: Издателство Императорской Российской академии.

[Вздорнов, Г.](#) авт, 1980. [Искусство книги в Древней Руси: Рукописная книга северо-восточной Руси XII – начало XV вв.](#), Москва: Искусство.

[Вязникова, Л.В.](#) авт, 2002. [Эволюция орфографических и орфоэпических норм древнерусского литературного языка XV в.: На материале списков Лествицы Музейного собрания РГБ](#). Available at: <http://www.dissercat.com/content/evolyutsiya-orfograficheskikh-i-orfoepicheskikh-norm-drevnerusskogo-literaturnogo-yazyka-xv-> [Отворен на 12.02.2016AD].

[Высоцкий, С.](#) авт, 1976. [Средневековые надписи Софии Киевской. По материалам граффити XI-XVII вв.](#), Киев: Наукова думка.

[Гальченко, М.](#) авт, 2000. [О времени появления и характере распространения ряда графико-орфографических признаков второго южнославянского влияние в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV вв.](#) В [А. М. Молдован](#) & [Калугин, В. В.](#), ред-ри *Лингвистическое источниковедение и история русского языка. Сб. статей*. Москва: Древлехранилище, с-ци 123 – 152.

[Гальченко, М.](#) авт, 2001. [Второе южнославянское влияние в древнерусской книжности \(Графико-орфографические признаки второго южнославянского влияние и хронология их появления в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV в.\)](#). В [Р. Маслова](#), [Башлыкова, М.](#), & [Калужнин, М.](#), ред-ри *Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах древней Руси. Избранные работы*. Санкт-Петербург: Алетейя, с-ци 325 – 382.

[Ганев, Г.](#) авт, 1942. [Образуване и произход на собствените имена у българите](#), София: печатница Художник.

[Гюзелев, В.](#) авт, 1985. [Училища, скриптории и знания в България XIII–XIV век](#), София: Народна просвета.

[Гюзелев, В.](#) авт, 1992. [Цариград и българите през средновековието \(VII–XV\)](#). *Историческо бъдеще*, 1, с-ци 3 – 11.

[Дерншвам, Х.](#) авт, 1970. [Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г.](#), София: Издателство на ОФ.

[Добрев, И.](#) авт, 1980. [Как да тълкуваме датите в старите писмени паметници](#). В *Славянска палеография и дипломатика*. София: СИБАЛ, с-ци 153 – 167.

[Боровић, В.](#) авт, 1910. [Утицај и одношај између старих грчких записа и натписа](#). *Глас Српске краљевске академије*, 1910., (84).

[Дуйчев, И.](#) авт, 1963. [Центри византијско-славјанског сoтрудничества](#). *Труды Отдела древнерусской литературы*, 19, с-ци107 – 129.

[Заимов, Й.](#) авт, 1988. [Български именник](#), София: БАН.

[Зализняк, А.А.](#) авт, 2000. [Палеография берестяных грамот](#). В [В. Л. Янин](#) & [Зализняк, А. А.](#), ред-ри *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.)*. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. Москва: Русские словари.

[Зализняк, А.А.](#) авт, 2004. [Древненовгородский диалект](#) 2nd изд, Москва: Языки славянской культуры.

[Иванов, С.](#) авт, 2014. [В търсене на Константинопол. Пътеводител по византијски Истанбул и околностите](#), София: Изток-Запад.

[Карский, Е.](#) авт, 1979. [Славянская кирилловская палеография](#) 2nd изд, Москва: Наука.

[Константинова, В.](#) авт, 1983. [Средновековни надписи от Шуменско \(XII-XV в.\)](#). *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 7(3), с-ци68–78.

[Кульбакин, С.](#) авт, 2008. [Славянская палеография](#), Београд: Институт за српски језик САНУ.

[Колесников, И.](#) авт, 1913. [Сборник снимков с русского письма XI – XVIII вв.](#), Москва: Типография Иванова.

[Левченко, М.](#) авт, 1956. [Очерки по истории русско-византийских отношений](#), Москва: Издательство Академии наук СССР.

[Лихачев, Н.П.](#) авт, 1928. [Материалы для истории византийской и русской сфрагистики](#), Ленинград: Труды Музея палеографии.

[Медынцева, А.](#) авт, 1978. [Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI-XIV вв.](#), Москва: Наука.

[Медынцева, А.](#) авт, 2000. [Грамотность в Древней Руси: По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII вв.](#),

[Михеев, С.](#) авт, 2013. [Два кратких глаголических граффити в монастыре св. Наума под Охридом и в Св. Софии в Стамбуле](#). *Slověne*, 2, с-ци52-63.

[Муравьев, А.Н.](#) авт, 1858. [Муравьев А. 1858-1860. Сношения России с Востоком по делам](#)

[церковным. Т. I. С. Петербург.](#), Санкт-Петербург: Типография III Отделения собственности Е. И. В. Канцелярии. Available at: http://starienki.info/Knigi/M/Muravjev_A_N_Snosheniya_Rossii_s_Vostokom_po_delam_cerkovnym_0_1_1858.pdf.

[Николић, Р.](#) авт, 1983. [Када је подигнута и живописана Раваница.](#) *Саопштења*, 15, с-ци45-64. Available at: http://www.heritage.gov.rs/cirilica/Download/Saopstenja/Saopstenje-XV-1983/Saopstenje_XV_1983_Kada_je_podignuta_i_zivotopisana_Ravanica.pdf.

[Николова, С.](#) авт, 1991. [Повестта „Стефанит и Ихнилат“ в ръкопис № 13.5.15 от Библиотеката на Академията на науките в Санкт Петербург.](#) *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 15(4), с-ци23-27.

[Насонов, А.Н.](#) ред, 1950. [Новгородская первая летопись старшего извода. Синодальный список.](#) В *Полное собрание русских летописей*. Москва ; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, с-ци 13-100. Available at: http://www.lrc-lib.ru/rus_letopisi/Novgorod/contents.htm.

[Насонов, А.Н.](#) ред, 1950. [Новгородская первая летопись младшего извода. Синодальный список.](#) В *Полное собрание русских летописей*. Москва ; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, с-ци 101-427. Available at: http://www.lrc-lib.ru/rus_letopisi/Novgorod/contents.htm.

[Попов, Г.](#) авт, 1980. [Българският книжовен живот в Атон през средновековието.](#) В *Вековни български езикови традиции*. София, с-ци 81-85.

[Рождественская, Т.](#) авт, 1992. [Древнерусские надписи на стенах храмов: Новые источники XI-XV вв.](#), Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

[Рыбаков, Б.](#) авт, 1964. [Русские датированные надписи XI-XIV вв.](#), Москва: Наука.

[Симонов, Р.](#) & [Котков, С.И.](#) авт-ри, 1964. [О некоторых особенностях нумерации, употреблявшейся в кириллице. В: . Москва: с-ци .](#) В *Источниковедение и история русского языка*. Москва: Наука, с-ци 14-37.

[Смядовски, С.](#) авт, 1993. [Надписите към изображенията на Вселенските събори в Елешнишкия манастир \(XVI в.\) – извори и проблеми.](#) *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 17(3), с-ци77-83.

[Снегаров, И.](#) авт, 1953. [Културни и политически връзки между България и Русия през XVII-XVIII в.](#), София: Синодално издателство.

[Соболевский, А.И.](#) авт, 1901. [Палеографические снимки с русских рукописей XII-XVII веков](#), Санкт-Петербург: А. П. Лопухин.

[Срезневский, И.И.](#) авт, 1882. [Древние памятники русского письма и языка \(X-XIV вв.\). Общее повременное обозрение](#) 2nd изд, Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.

[Срезневский, И.И.](#) авт, 1885. [Славяно-русская палеография XI-XV вв. Лекции 1865-1880 гг.](#), Санкт-Петербург: Типография В.С.Балашева.

[Станојевић, С.](#) авт, 1923. [Студије о српској дипломатици: XIV. Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет.](#) *Глас Српске краљевске академије*, 106 (61), с-ци50-96.

[Томовић, Г.](#) авт, 1974. [Морфологија ћириличких патписа на Балкану.](#) Београд: [Историјски институт](#), Београд: Историјски институт.

[Тютюнджиев, И.](#) авт, 1992. [Българската анонимна хроника от XV в.](#), Велико Търново: Елпис.

[Черепнин, Л.В.](#) авт, 1956. [Русская палеография](#) 2nd изд, Москва: Политиздат.

[Черкасов, П.П.](#) & [Чернышевский, Д.В.](#) авт-ри, 1994. [История императорской России. От Петра Великого до Николая II](#), Москва: Международные отношения.

[Щепкин, В.Н.](#) авт, 1967. [Русская палеография](#) 2nd изд, Москва: Наука.

[Ágoston, G.](#) & [Masters, B.](#) авт-ри, 2008. [Encyclopedia of the Ottoman Empire. Ed. . . . 2009. New York: Facts on File](#), New York: Facts On File.

[Babinger, F.](#) авт, 1992. [Mehmed the Conqueror and His Time W. Hickman](#), ред, Princeton: Princeton University Press.

DRH1972: [Ștepanescu, Ș.](#) & [Diaconescu, O.](#) ред-ри, 1972. [Documenta Romaniae Historica](#), București: Academiei Republicii Socialiste Romania.

DRH 1972a: [Panaitescu, P.](#) & [Mioc, D.](#) ред-ри, 1972. [Documenta Romaniae Historica](#), București: Academiei Republicii Socialiste Romania.

DRH 1975: [Berza, M.](#) & [Pascu, S.](#) ред-ри, 1975. [Documenta Romaniae Historica](#), București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania.

DSlr 1936: [Nandriș, G.](#) & [Millet, G.](#) авт-ри, 1936. [Documente slavo-române din Mănăstirile Muntelui Athos](#), București: s.n.

[Gardthausen, V.](#) авт, 1913. [Griechische Palaeographie](#) 2nd изд, Leipzig: Veit & Comp. Available at: <https://archive.org/details/griechischepaleo02gard>.

[Hasluck, F.W.](#) авт, 1929. [Christianity and Islam under the sultans](#) 2nd изд, Oxford: Clarendon Press.

[Iorga, N.](#) авт, 1911. [Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene \(Bistrița, Brașov, Sibiu\)](#), Bucharești:

Publicate după copiile Academiei Române.

[Jones-Barker, D.](#) авт, 1991. [Mediaeval and Tudor Music and Musicians in Hertfordshire: The Graffiti Evidence](#). В [D. Jones-Barker](#), ред *Hertfordshire in History: Papers Presented to Lionel Munby*. Hertford: Hertfordshire Local History Council, с-ци 22-45.

[Kalavrezou-Maxeiner, J.](#) & [Obolensky, D.](#) авт-ри, 1981. [A Church Slavonic graffito in Hagia Sophia in Constantinople](#). *Harvard Ukrainian Studies*, 5(1), с-ци 5 – 11. Available at: http://projects.iq.harvard.edu/huri/files/vv_n1march1981.pdf.

[Kazhdan, A.](#) авт, 1991. [Gramatikos](#). В [A. Kazhdan](#), ред *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford: Oxford University Press.

[Majeska, G.P.](#) авт, 1984. [Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries](#), Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

[Mango, C.](#) авт, 1954. [A Russian Graffito in St. Sophia, Constantinople](#). *Slavic Word*, 10, с-ци 436 – 438.

[Mango, C.](#) авт, 1962. [Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia in Istanbul. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.](#), Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

[Nastase, D.](#) & [Marinescu, F.](#) авт-ри, 1987. [Les actes Roumains de Simonopetra \(Mont Athos\). Catalogue Sommaire](#), Athène: Manoutios.

[Nelson, R.S.](#) авт, 1989. [Hagia Sophia, 1850-1950: Holy Wisdom Modern Monument](#), Chicago: University of Chicago Press.

[Popkonstantinov, K.](#) & [Kronsteiner, O.](#) авт-ри, 1994. [Altbulgarische Inschriften - Старобългарски надписи](#), Salzburg: Institut für Slawistik der Universität Salzburg.

[Reinach, S.](#) авт, 1886. [Traité d'épigraphie grecque](#), Paris: E. Leroux.

[Zahariuc, P.](#) авт, 2006. [Nouă documente din secolul al XVI-lea privitoare la istoria oraşului Bucureşti](#). В [L. Rădvan](#), ред *Civilizația urbană din spațiul românesc în secolele XVI-XVIII: Studii și documente*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, с-ци 205 – 223.

[Zingarelli, N.](#) авт, 1970. [Vocabolario della lingua italiana](#) 10th изд, Bologna: Zanichelli.

- **1.** Статията е резултат от моите проучвания в „Св. София“ по време на престоя ми в Истанбул между 2005 и 2012 г. Руски епиграфски екип (И. Зайцев, Ю. Артамонов и Ал. Гипиус) също проучи тези графити и публикува предварително съобщение за резултатите от своите изследвания. Вж. [Артамонов, Гипиус 2012](#): 41-52 с преглед на част от средновековните кирилски надписи-графити. Тук изказвам благодарност на проф. А. Гипиус, който любезно ми изпрати копие от това изследване. С изключение на

- кратко съобщение, но без епиграфски разбор, за надписа-графит на Ненчюл, нито един от представените тук графити кирилица не е отбелязан от руските епиграфи.
- **2.** „Мы думаем, что практически все они древнерусские? Оснований для этого два. Во первых, все содержащиеся в надписях географические указания, равно как и упоминаемые в них исторические персоналии, связаны с Русью. Во-вторых, при наличии многочисленных языковых и орфографических русизмов (употребления оу в соответствии с этимологическим о, ѣ в значении [ja], восточнославянских рефлексов редуцированных, эффектов „бытовой“ орфографии со смешением ъ и о), а также новгородских диалектных черт (цоканье, окончание -е в И. ед.), маркированные южнославянизмы в надписях отсутствуют. Это дает основание считать древнерусскими и нейтральные в языковом отношении тексты.“ На свой ред С. Михеев ([Михеев 2013](#): 58) отбелязва за графитите от „Св. София“, че „подавляющее большинство из них принадлежит паломникам из Руси, и лишь одна определяется как южнославянская“. Този един, единствен надпис-графит е на Ненчюл граматик за които ще стане дума по-нататък.
  - **3.** За една от последните дискусии относно класификацията на графитите виж Смядовски, който ги категоризира в шест типа
  - **4.** Било очевидно, че византийската столица се нуждаела от могъщ застъпник, който, според обичайното признание, бил Божията Майка. Религиозна процесия начело с патриарх Антоний призовала Божията Майка за защита.
  - **5.** Ще бъде неразумно да очакваме тълпи от благочестиви поклонници в обсадения град.
  - **6.** При възпроизвеждането на надписите е дадено разделението им на думи. С кръгли скоби (...) се дават повредените знаци; с квадратни скоби [...] – букви и думи, допълнени по смисъл, а броят на точките съответства на броя на заличените букви.
  - **7.** Среща се и върху печати, ювелирни изделия и други паметници на вещевата палеография.
  - **8.** С арабски цифри е показано поредното място на съответната буква в надписа.
  - **9.** Срв. например ръкописа на „Лествица“ от XV в., музейна сбирка РГБ, фонд 178, № 6611 (Л.1, втора четвърт на XIV в.) и № 870 (Л.3, края на XIV – началото на XV в.). По подробно за това у Л. В. Вязникова ([Вязникова 2002](#)).
  - **10.** Родствените връзки между писари и свещеници, както и между различни писари, са добре засвидетелствани. Срв. писарят Войчо отбелязва, че бил син на Дейчо. Срв. [DRH 1972](#): 302, № 157 (14 юли 1517 г.). За граматичите вж. [Станојевић 1923](#): 50–96; [Kazhdan 1991](#): 866. Службата във Византия е скромна и няма официален характер, но е добра отправна точка за бъдеща кариера. В сръбските земи тя е позната, но не е типична за владетелската канцелария, а в България е позната от няколко надписа и приписки. По този въпрос вж. [Билярски 1998](#): 240–241. В княжествата на север от Дунав граматикът е бил подчинен на великия логотет и е изготвял владетелските актове. Във Влашко за първи път го откриваме в грамота от 10 юни 1415 г. ([DRH 1972a](#): 81, № 38), а в Молдова – 1422 г. ([DRH 1975](#): 76, № 52; р. 79, № 54 и т.н.). През XVIII в. институцията е тристепенна, като великият граматик е равен по степен на великия пахарник и бил влиятелно лице. Службата се запазва до XIX в., когато първият секретар на владетеля е назоваван граматик. За това у [Билярски 1998](#): 241.
  - **11.** Манастирът „Св. Никола“ е метох на светогорския Симонопетра от 1566 г. На 11 декември 1580 г. последният е опустошен от голям пожар и по-късно, през 1587 г., игуменът Евгений отива във Влашко да търси средства.
  - **12.** Често във влашките и молдавските мисии (особено към Трансилвания) участвали градски чиновници, а канцлери и писари са засвидетелствани като пратеници на молдавските и влашките князе, носейки устна, а по-късно записана в писма информация. Вж. например [Iorga 1911](#): № 869 (2 юли 1548 г.). В едно от политическите пратеничества на молдавския княз Илия (1546–1551) неговият канцлер Теодор Волос изпълнявал функцията на легат.
  - **13.** Янчо – Янчулъ, Янко – Янкулъ, Няго – Нягулъ (Няголъ).
  - **14.** Вельо е съкратено от Велико, Велилко и Велислав.
  - **15.** К. Менго ([Mango 1962](#): 100) отбелязва, че мозайките в апсидата се виждали през 1710 г., както рисунката на шведския офицер Корнелий Лоос показва, но около 1750 г. всички мозайки в храма били покрити с пластир.
  - **16.** [Зализняк 2004](#): 461 (Б 136, стратиграфска датировка края на XII – първата четвърт

на XIII в.; извънстратиграфска датировка – 20-те години на XIII в.).

Етикети: [графити](#)

[graphitti](#)

[епиграфика](#)

[epigraphics](#)

[средновековни надписи](#)

[medieval inscriptions](#)

[епиграфски паметници](#)

[epigraphic monuments](#)

[стилус](#)

[stylus](#)

[кръст-хризмон](#)

[chrismon cross](#)

[благопожелателна формула](#)

[blessing formula](#)

[диграф](#)

[digraph](#)

[монограф](#)

[monograph](#)

[лигатурната форма](#)

[ligature form](#)

[древноруска графика](#)

[Old Russian graphic](#)

[древноруска ортография](#)

[Old Russian orthography](#)

[древноруска писменост](#)

[Old Russian writing](#)

[аорист](#)

[aorist](#)

[полуустав](#)

[semiuncial](#)

[граматик](#)

[grammarian](#)

[кирилица](#)

[Cyrillic writing](#)

[“Св. София”](#)

[Hagia Sofia](#)

[Константинопол](#)

[Constantinople](#)

[Баязид I Илдъръм](#)

[Bayezid I Yildirim](#)

[Мехмед II](#)

[Mehmed II](#)

[Tárnovo](#)

[Търново](#)

[Букурещ](#)

[București](#)

[Балкани](#)

[Balkans](#)

Година: 2015

Том: 12

Книжка: 1-2

Дата на публикация: 14.02.2016

Сподели: [Delicious](#) [Digg](#) [Facebook](#) [Google](#)

[Plus](#) [LinkedIn](#) [Myspace](#) [Orkut](#) [Reddit](#) [StumbleUpon](#) [Twitter](#) [Yahoo](#)

Source URL: <https://naum.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/2015/12/1-2/ttomov>
